

NPH-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 1 1973, December

Nr 4

Redaktionens adress: Ing. Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

EN GOD JUL

och

ETT GOTT NYTT ÅR

tillönskas alla NPH-Nytt:s läsare, medarbetare och gynnare.

Red.

År 1973 ligger mot sitt slut. Föreningen Nordiska Pappershistoriker kan se tillbaka på ett lyckosamt år.

Årets konferens i Markaryd utgör en milstolpe i Föreningens korta historia. Mötet avhandlade viktiga frågor i anknytning till Föreningens verksamhet. Under sammankomsten framkom också vid många tillfällen medlemmarnas tro på ett givande utbyte av forskningsresultat och erfarenheter. Våra holländska vänners medverkan, Edo Loeber och B. van Ginneken-van de Kastele, med friska inslag såväl beträffande Föreningens arbetsuppgifter som av under debatt ställda frågor angående utgivande av skrifter, gav mötet sin speciella karaktär. - Vännen Ove Kurt Nordstrands på egen begäran valda viloperiod från Föreningens administrativa sysslor kunde aldrig undanskymma tron på en framtida gärning inom Föreningen, som vi alla hoppas snart skall komma.

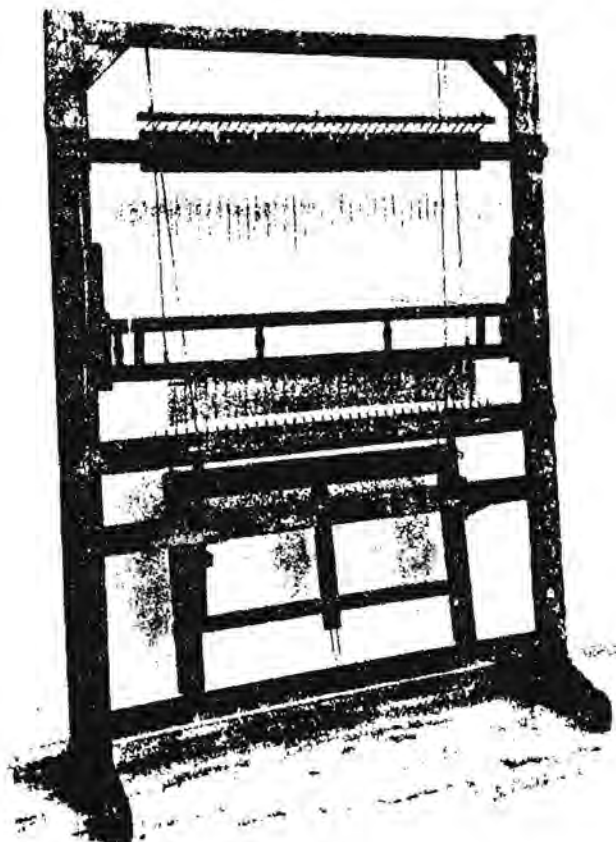
Värdefulla föredrag under konferensen hölls av G. Liljedahl, Nita, Kurt K., Arnulf Hongslo, Ove Kurt och Mrs. van Ginneken-van de Kastele, varjämte samtliga konferensdeltagare bidrog med värdefulla diskussionsinlägg. Mötets förläggande till den svenska pappersbruksskolan bidrog också på ett väsentligt sätt till mötets framgång. NPH-NYTT är en produkt av sammankomsten i Markaryd, och det är en förhoppning att den från en anspråkslös början skall utvecklas till ett allsidigt språkrör för Föreningens strävan till fördjupad kännedom om papperets skiftande historia.

NPH-NYTT möter framtiden med ljusa förhoppningar.

Redaktionsutskottet.

I NPH-Nytt 1973 nr 1-2 er det opplyst at man nå vet om 4 vevstoler for vireduk i Sverige, derav 2 på Lessebo, 1 på Tumba og 1 på Mariedal, dessuten 2 i England, 2 i Tyskland, 1 i Holland og 1 i Frankrike.

For kort tid siden fikk jeg kjennskap til at vi også har bevart en slik vevstol i Norge. Den er avbildet her. Den finnes nå på Drammen Museum og ble laget av den meget dyktige papirmester Christian Larsen Røgeberg på Eiker papirmølle omkring 1860. Han kom til Eiker i 1856 fra Gausa papirmølle i Gausdal der han blant annet laget en papirform som var så stor at han kunne tilvirke 3 ark postpapir om gangen på den. Formen som måler 40 x 75 cm mellom rammene finnes nå på Norsk Teknisk Museum i Oslo. Postpapirarkene holdt hvert 25 x 40 cm, var av meget godt papir i en lett blålig farge. Det ville være av interesse å få vite om former av så stort format beregnet på tilvirkning av postpapir er kjent fra de andre nordiske land.

H. M. FISKAA

DN XVI:230. Nidaros 7/3 1466

Brevet er skrevet av erkebisp Olaf personlig (?) og er stilet til Overhodals innbyggere i Herjedalen. Det er en meddelelse om at han selv ikke kunne komme dit for å innvie deres nye kapell og kirkegård, men at han tillot at en annen bisp kunne gjøre det.

Papiret er $\frac{1}{2}$ -ark med et vannmerke som viser et oksehode med inntegnet nese-rygg og øyne samt et Andreaskors mellom utadvendte horn. Merket likner meget på de vannmerkene som forefantes i DN I:852 fra Borge i Østfold datert 27/6 1460 og DN VII:479 for 13/9 1475 fra Øymark. Det svarer noen lunde til Briquet 14236 som han fant i Utrecht fra 1462, Brügge 1467 og Namur 1469. Merket tilhører en papirtype som var meget brukt i Beçanson og som kostet 4 rhinske gylden pr. ris. Det er nok derfor en fransk papirkvalitet vi har for oss fra Trondheim.

H. M. FISKAA

Om Pappersindustriförbundets märke

och därmed sammanhängande pappershistoriska problem.

Under den middag, som SPF bjöd deltagarna i NPH:s konferens i Märkaryd (17 - 21 juni 1973) på, försökte undertecknad mitt under det glada glammet - med hjälp av en SPF-märkt tallrik - framföra vad jag kunnat ta reda på om ursprunget till det dekorativa emblemet. Röstresurserna är inte särskilt klena (ett s.k. understatement), så det får anses vittna positivt om måltidens kvalitet och den goda stämningen att meddelandet inte restlöst uppfattades och ihågkommit av alla deltagare, utan att jag ombetts att upprepa och förtydliga det i vårt pappershistoriska organ.

Så sker alltså nedan i avsevärt utvidgad form. Den utförliga dokumenteringen och notapparaten må synas en och annan läsare både tungrodd och pretentiös med tanke på undersökningens rätt ringa omfattning och de icke helt tillfredsställande resultat den avkastat. Men även om det hela är en vetenskaplig bagatell, synes mig ett så kvalificerat forum som NPH:s läsekrets kunna smälta den även i "gravällvarligt" vetenskaplig framställning, och vad forskningen beträffar har jag sökt peka på vissa uppslagsändar till fortsatt sådan, som kanske kan leda till intressantare upptäckter!

Först och främst kan konstateras, att modellen för emblemet utan tvivel varit det i "En bok om papper" (1) på s. 187 som bild nr 37 införde fotot av ett snarlikt vattenmärke, så när som att dess initialer G E utbyts mot S P F - annorstädes torde nämligen inte detta märke vara publicerat då emblemet kom till. I BoP anges beläggår vara "1639 (1638)", varmed väl menas att två eller flera med dessa årtal daterade handlingar med ifrågavarande vm påträffats, varav ett från 1639 valts som illustration. Tillverkningsort anges som "oviss".

Med all sannolikhet härstammar emellertid märket från pappersbruksägaren Georg ENDTER d.ä., verksam i Nürnberg under förra hälften av 1600-talet enligt Edmund MARABINI, i sin bok "Die Papiermühlen im Gebiete der weiland freien Reichsstadt Nürnberg" I:s.65 (Nürnberg 1894. Del II utkom 1896 i München-Nymphenburg under titeln "Die Papiermühlen im ehemaligen Burggrafenthum Nürnberg, den Brandenburg-ansbach- und bayreuthischen Landen".) MARABINIS knapphändiga uppgifter anger ENDTER som ägare till en papperskvarn i Wendelstein ett par mil SSO Nürnberg (grundad 1595 och i drift ännu på 1890-talet). ENDTER tillhörde en bekant boktryckarfamilj i Nürnberg och var själv boktryckare och förläggare där och hade troligen förvärvat "kvarnen" för att där tillverka papper för sin huvudsakliga verksamhet. Han var sålunda inte själv "pappersmakare", utan anställde eller arrenderade ut driften till sådana, namngivna i Wendelsteins kyrkböcker. Dessa synes enligt MARABINI icke ha efterlämnat identifierbara vm i sina produkter, medan däremot ENDTERS initialer G E i förening med den aktuella "korsstaven" uppträder i ett flertal varianter 1628 - 1650. MARABINI återger på s. 68 en sådan (odaterad) variant och därjämte (s. 69) ett liknande märke inhugget på en minnesplatta från 1623, vilken ENDTER låtit insätta i en av honom uppförd mur i Nürnberg (fig. 1).

Av filigranologiskt intresse, ehuru utanför ramen för denna undersökning, är också två andra vm i Wendelstein från 1655 (hvdmärke resp. "motmärke" i samma helark), vilka är typiska representanter för vad tyskarna kallar "redende Wappenbilder". De är en man, som vänder en sten (Wendelstein), resp. en på vattnet simmande anka, på tyska "Ente" (symbol för familjen Endter), båda insatta i olika formade sköldar (fig. 2 och 3). Papperet kallades "Enten-Papier" och blev enligt MARABINI "weit im Lande beliebt" och följaktligen också flerstädes efterapat.

I Riksarkivets vm-samling i Stockholm (2) har påträffats 14 olika varianter av korsstavsmärket med initialerna G E i sammanlagt 31 exemplar, varav tyvärr endast två är helark. Det ena av dessa, utstofferat med en fågel ovanpå korsstaven och ett posthorn hängande under den, är en typ som i samlingen representeras av 10 ex. fördelade på 4 varianter (= 2 "tvillingpar"!), alla från perioden 1644-1650; det har inget motmärke. Det andra helarket har däremot som sådant, egendonligt nog - det svenska riksvapnet! Det har B-årtalet 1640 (3). Nå, den överraskande kombinationen är för all del tidigare känd och väl belagd, nämligen i BoP s. 180 och 187, fig. 36-37, samt i flera noteringar av AMBROSIANI, förvarade i LEWAC. Motmärket, d.v.s. korsstaven med G E, i det i LEWAC förefintliga helarket är alldeles otvivelaktigt identiskt med fig. 37 i BoP - och därmed också ganska säkert med förlagan till SPF:s enblen - nedan däremot dess hdvmärke, riksvapnet, icke är identiskt med BoP:s fig. 36, utan med 99% sannolikhet är dess "tvilling". Lars SJÖDIN har i BoP, som vi ser i tabellen s. 180, angivit fig. 37 som H(öger) halvark och som V(änster) dito "typ nr 36", d.v.s. han har för illustrationerna valt ut två bra och tydliga närken och då råkat få hdvmärket riksskölden ur det ena tvillingparet och motmärket G E ur det andra (4). De två vid en kyp samtidigt brukade formarnas existens, med därav följande "tvillingpar" i vn, var på 1940-talet föga uppmärksammat av pappershistoriker!

Sambandet mellan det svenska riksvapnet och Georg ENDTERS "bonärke" med belägg 1636-40 är som sagt klart men synes i förstone gåtfullt. En förklaring ligger dock nära till hands. Från den 21 mars 1632, då Gustav II Adolf höll ett bejublat intåg i Nürnberg, till fredsslutet 1648 stod denna stad i intint beroende av svenskarna. Relationerna skiftade förvisso ned den växlande krigslyckan mellan helhjärtat bundsförvantskap och något som väl närmade sig svensk ockupation, men vårt riksvapens uppdykande som vm i sydtysk papperstillverkning - det må ha skett som symbolisk vänskapsgest eller varit en Georg ENDTER mer eller mindre påtvingad samarbetsåtgärd - förefaller vid närmare betraktande inte längre så egendonligt.

I BoP återges av rikssköldar, utom den i fig. 36, fyra andra varianter från 1630-talet: fig. 35 (odaterad; Uddby), fig. 38 (1639 och 1640; Uppsala?), fig. 46 (1633 och 1635; Uddby?) samt fig. 47 (1636; Uddby?), den sistnämnda i s.k. regalpapper. Av dessa återfinnes i LEWAC med vardera 1 ex. fig. 38 (B-årtal 1640; sannolikt dess tvilling) och fig. 46 (odaterad; sannolikt tvillingen). I LEW finns från samma tid 6 olika rikssköldar och 4 G E -märken. Tyvärr är de, som ovan sagts, avbildade på fri hand i förninskad skala, men LEWENHAUPTS noggranna uppgifter om märkenas höjd jämfört med hans beundransvärda precision i återgivandet av deras detaljer gör att man i regel kan urskilja de olika varianterna. Sålunda tycker man sig med säkerhet kunna se att BoP:s fig. 36 återfinnes där med sitt G E-n/n (5) (1638; troligen Z-tvillingen) (6) och vidare att BoP:s fig. 38 och 46 är belagda med

1635 resp. 1633, nedan däremot tre vapen ej är kända från annat håll (två av dem sannolikt tvillingar). Av de avbildade G E -märkena är som sagt troligen ett A-tvillingen till BoP:s fig.37, och ett tillhör gruppen med fågel och horn, men har det förbryllande tidiga årtalet 1631 (övriga belägg för samma grupp är från 1644-50, men LEW:s närke har onekligen avvikande detaljer, vilket tyder på att denna speciella typ förekommit redan så tidigt). Ett G E-närke med årtal 1636 kan väl inpassas med belägg i LEWAC, nedan det fjärde närket med de högst olika beläggåren 1625, 1639 och 1658 alldeles uppenbarligen representerar tre olika varianter, som LEWENHAUPT av bekvänlighetsskäl illustrerat med endast en bild - höjdgivelserna är nämligen 44 mm, 74 mm och 69 mm!

Ytterligare två rikssköldar uppträder efter 1630-talet. Den ena finns bara i LEWAC, i två ex., det ena med B-årtal 1644/50. Det tycks enellertid även under samma tid ha förekommit i Sydtyskland, varom mera nedan. Den andra, som har den ansenliga höjden av onkr. 130 mm, är avbildad i MOLAE I (7) Pl. XVI:3 i förminskad skala och odaterad. AMBROSIANI uppger Uppsala som tillverkningsort. Denna sköld är i LEWAC företrädd av inte mindre än 18 halvark, fördelade på 4 varianter, d.v.s. 2 tvillingpar, av vilka enligt B-årtal det ena synes ha förekommit på 1650-talet, det andra på 1660-talet. I LEW finns två sådana sköldar med årtal 1654 resp. 1669, och även av utseendet frångår att det är en ur vardera paret. I den lilla vn-sanling som tillhör Kungl. Biblioteket i Stockholm finns denna sköld i ett helark utan n/n; det är odaterat, men tillhör det senare tvillingparet.

Ingen av dessa rikssköldar har något noterat n/n. Detsamma gäller de G E -märken som finns i LEWAC och härrör från åren B 1628 - A 1635 (7 A-årtal 1633-35), sannolikt härstammar större delen av dessa 21 halvark från tyska brev till Axel OXENSTIERNAN under hans vistelse i Tyskland efter Gustav Adolfs död - 7 st av dem utgöres nämligen av de från själva breven avskilda adress-sidorna, där ankonstdata antecknats och alltså gett utmärkta A-årtal. Tyvärr kan inte LEWAC i fortsättningen räkna på så värdefulla tillskott, då dylika brutala ingrepp i äldre handlingar torde vara helt bannlysta i de alltjämt förekommande utrymmes-gallringarna!

Att n/n ej påträffats kan naturligtvis bero på otillräcklig - och ur filigranologisk synpunkt osakkunnig - arkivforskning. Helarken finns ju bland dokumenten och ej (annat än undantagsvis) i LEWAC. Ett faktum är dock att n/n vid denna tid var mycket sällsynta. De började användas i större utsträckning först under senare delen av 1600-talet och blev inte allmänna förrän under 1700-talet.

Vi återvänder till det aktuella fallet. Det både i BoP och LEWAC säkrade tvillingparet med rikssköld i höger halvark och GE-närke i vänster (de skiljas lätt genom att den ena tvillingen är A och den andra Z, vilket är en mycket vanlig förekomst - BoP:s fig.36 är A och fig.37 Z) är tidsmässigt belagt i BoP 1636 (fig.36), 1638 och 1639 (fig.37), i LEWAC 1638 (7 B-belägg 1639 (1 dito) och 1640 (1 dito, nämligen helarket). Två ytterligare belägg tror jag mig ha funnit i E. LAUREVICIUS' "Popierius Lietuvoje" (engelsk titel: Paper in Lithuania in XV - XVIII Centuries; Vilnius 1967), där vn nr 1211 tycks föreställa BoP:s fig.36 (troligen dock Z-tvillingen) och nr 3140 kan vara identisk med BoP:s fig.37, d.v.s. också Z. LAUREVICIUS' avritningar är mycket dåliga och inexakta (när är f.ö. avritningar exakta?), varför saken ingalunda är säker, men att det rör sig om samma märken är klart. Möjligen kan de sena beläggen -

1643 för båda i dokument i Kaunas; L. tycks tro att märkena (som han inte sätter i förbindelse med varandra) är av litauiskt ursprung - innebära att de också är sent tillverkade exemplar, då trådfigurerna börjat deformeras en smula.

Det inte alltför rika materialet ger dock tillräcklig grund för en hypotes, nämligen att omkring 1636 och kanske ett par år framåt ett papper med Sveriges riksvapen i högra halvarket och G E med korsstav som m/m i det vänstra framstälts i Georg ENDTERS "Papiermühle" i Wendelstein. Självfallet skulle forskning i Riksarkivet (bl.a. Axel OXENSTIERNAS brevväxling), i Uppsala landsarkiv och i tyska arkiv bringa mer klarhet i saken, men sådan har icke legat inom möjligheternas gräns för artikelförfattaren - det är ju främst en tidsfråga! Relativt lätt borde vara att i handlingar uppsöka de två märkena - i halvark och helark - och notera olika varianter o.s.v.; vida svårare är säkerligen att finna dokument, som berör detta anmärkningsvärda samarbete, eller vad det kan ha varit frågan om. En preliminär förfrågan hos kunnigt folk i RA har i varje fall inte givit något resultat.

Nämnas bör att SJÖDIN i BoP, s.175, framkastat en teori om förklaringen av bokstäverna G E. Efter att i det föregående ha redogjort för Louis DE GEERS på Laxholmen i Norrköping anlagda pappersbruk (som brann ned omkring 1643) och de tre tyskar vid namn EMMERICK, som där var verksamma 1633-43, fortsätter han: "År 1638 exporterades från det De Geerska företaget 228 ris papper till Amsterdam, vilket tyder på en ganska stor pappersproduktion, då nog minst lika mycket papper såldes i Sverige. Det exporterade papperet försågs kanske med vattenmärken av holländsk typ. Det vore frestande att identifiera en del papperssorter (jfr nr 37), som till kontramärke ha bokstäverna G(eer?) E(emmerick?), som kommande från Norrköpingskvarnen, men det är ännu blott ett ovisst antagande. Att identifiera brukets pappersmärken är ingen enkel sak, i synnerhet som även Fiskeby pappersbruk i Ö. Eneby socken vid Norrköping inrättades vid denna tid."

Förutom det att tydningen av initialerna som hörande till två olika personer i och för sig är osannolik, torde efter den säkra identifiering med Georg ENDTERS namn och "bomärke", som föreligger, SJÖDINS hypotes kunna helt avföras från diskussionen.

Ytterligare en kommentar vill jag här göra i förbigående. Som SJÖDIN säger (s.174), skulle Holmen-bruket just arbeta för export. Det låter uppseendeväckande nog för denna tid, men förklaras väl naturligt genom DE GEERS speciella förbindelser med Holland och behöver alltså inte bero på någon särskilt rikt flödande produktion. Holland producerade f.ö. vid denna tid mycket litet av det papper som exporterades från Amsterdam, det kom från andra länder, företrädesvis Tyskland. Hur omfattande det DE GEERSka brukets huvudsakligen lokala avsättning av sina produkter var i Sverige, enkannerligen Norrköping, är vanskligt att bedöma. SJÖDIN tror ju att den var "minst lika stor" som exporten, så även Björn HELMFRID i "Holmenöden" (Norrköping 1954), där han ger en fyllig bild av brukets verksamhet. Det rör sig dock i stor utsträckning om obestyrkta antaganden; se t.ex. "Holmenöden" s.66. Förutom de tre vm med St. Olofsyxan i krönt sköld som SJÖDIN attributerat till Norrköping, fig. 43-45 i BoP med beläggår 1634-35 (fig. 43 och 44 även i Holmenöden), och vilka HELMFRID utan frekvenssiffror uppger vara ofta representerade i "länsräkenskaperna" fr.o.m. 1634 och därefter även i andra räkenskaper i länet och i Norrköping, tycks brukets verksamhet inte ha efterlämnat säkra spår i form av bevarat papper. Intressant är HELMFRIDS gissning (s.66) att ett märke

med "lilla riksskölden" skulle härröra från Holmen vid 1630-talets mitt och att även Fiskeby, privilegierat 1637, möjligen haft ett liknande märke under sin första tid.

En fråga som säkerligen intresserar SPF, är: Vad betyder eller symboliserar "korsstaven" i ENDTERS märke? Tyvärr kan jag inte ge besked om det. På förfrågan har vår väl främste heraldiske expert, statsheraldikern Gunnar SCHEFFER, som f.ö. i sitt eget urgamla vapen från Franken i Tyskland (ett område inte långt från Nürnberg!) har ett liknande "anett kors" med hakförsedda spetsar (se adelskalendern!), svarat att man inte vet något om innebörden i figuren. Han förmodade att det i ENDTERS fall rörde sig om ett mer eller mindre självkonstruerat "Haus-" eller "Kaufmannsmerke". Själv tror jag mig åtskilliga gånger ha stött på liknande formelement (ibland med "korsarnarra" parallellställda) i adliga vapen, "husmärken" o.d. MARABINI har faktiskt ett annat "Hausmerke" i del II, s.96, från början av 1700-talet med ett liknande kors och initialerna G H (= Georg Jacob HEERDEGEN), och i LEW finns på s. 232 avbildat ett med GE-märket till synes identiskt kors, fast en krona sitter tvärs över staven och initialerna är I G. Det är påträffat i Helsingör, i dokument eller en bok tryckt där 1637, och utgör n/n till det bekanta wa "Torn" med ett N i bilden.

Av klart intresse för vidare forskning är dels en uppgift i MARABINIS bok, dels ett meddelande från en nu verksan sydtysk pappershistoriker, som här skall anföras. I förordet till boken, del I, s.9, skriver M.: "Ein grosser Theil der einschlägigen Wasserzeichen ist heraldischer Art. Davon sind zu nennen: ... Merkwürdig ist aber das vereinzelt Auftreten des Wappens Gustav Adolfs in der Nürnberger Gegend, aus dem Jahre 1632. Sollte ein hiesiger Papierer, vielleicht um sich beim Schwedenkönige in Gunst zu setzen, während der nur wenige Monate währenden Regentschaft des kühnen Eroberers in der Reichsstadt, dieses Papier angefertigt haben? Leider enthält dasselbe keinen Buchstaben erklärender Schrift." Utöver detta nämner M. ingenting om den intressanta iakttagelsen i de två delarna av sin bok eller ger någon avbildning av "Gustav Adolfs vapen" -- hur nu detta kunde se ut. Är det nämne riksvapnet han åsyftar? I vilken sorts dokument förekommer märket och hur ofta? Han kallar det "-vereinzelt Auftreten", men det måste naturligtvis röra sig om upprepade gånger, en viss påfallande frekvens i utpräcandet.

Det andra neddelandet är från IPH-medlemmen (IPH = Internationale Arbeitsgemeinschaft der Papierhistoriker) Alfred NADLER, som för några år sedan tillställde artikelförfattaren en avbildning av en rikssköld, som mycket liknar fig.36 i BoP men i snärre detaljer är olika, och ontalade att detta märke använts i hans hemstad Schweinfurt 1640/50. I LEWAC finns 2 identiska halvark, det ena med B-dateringen "1644/50" (se ovan). NADLER lämnade inga detaljer om påträffade helark, ev. n/n e.d. Tyvärr har jag inte kommit ihåg att närmare utfråga honom om saken, men skall försöka reparera den försurnelsen.

Härmed är den preliminära utredningen om ursprunget till SPF:s emblem avslutad. Som synes, är den ehuru vittsvävande föga djupgående. Pappershistorikerna har all anledning att söka fullfölja den genon fortsatt forskning, och det tycks mig, som en ävenhistoriker utanför detta begränsade fack borde ha intresse av en närmare undersökning av dylika perifera händelser under vårt gloriösa gästspel på den europeiska kontinenten.

Noter.

- (1) Red. Gustaf CLEMENSSON, Uppsala 1944. Min en gång (1956) lanserade förkortning av titeln är BoP, vilken förefaller mig bättre än den av kollegan Harry ERICSON använda "Bok", och vilken jag i det följande använder.
- (2) Denna samling har jag tidigare, i "Meddelanden från riksarkivet 1955" och i "Papiergeschichte" 1956, kallat LEWA, en praktisk benämning, som jag här vill återuppliva men även utöka med ytterligare en bokstav till LEWAC. LEW ensamt är förkortningsnamnet på den intressanta foliant med avritningar i tusch av ca 4400 vm (tyvärr i förminskad skala), som har överkammarrherren Adam Casimir LEWENHAUPT (1820-95) som upphovsman och som utgör en verklig dyrgrip i samlingen, A hugfäster minnet av Sune AMBROSIANI, jante LEWENHAUPT samlingens grundläggare, och det tillagda C:et står för dess störste bidragsgivare, framlidne f. landsarkivarien Gustaf CLEMENSSON, som väl förtjänat att få sitt namn ihågkommet. Det obetydligt längre LEWAC torde f.ö. internationellt sett, vara väl så lättuttalat som LEWA.
- (3) Med A-årtal menar jag sådana i säkert daterade dokument, med B-årtal sådana, som av känd eller okänd hand påtecknats utgallrade pappersark eller som härrör från andra noteringar och uppgifter, vilka inte har A-kategoriens säkerhet. B-årtal har högst skiftande källvärde. De i LEW angivna har sannolikt högt värde, likaså de flesta i LEWAC, där dock enstaka har visat sig vara helt missvisande eller orinliga. Årtal som uppges i litteraturen, t.ex. i BoP, måste givetvis utan kontroll godtagas som A-årtal.
- (4) SJÖDINS uppgift om H och V måste vara en lapsus, en onkastning av bokstäverna. I båda tvillingarken är riksskölden placerad i höger halvark och G E i vänster - så i de 10 beläggen i LEWAC, så i alla noteringar av AMBROSIANI.
- (5) Gångse förkortning av notmärke.
- (6) A och Z är gångse internationella beteckningar på de olika sidorna av ett handgjort pappersark: A(bgewandt) betyder att sidan varit den från formen vända (översidan s.a.s., förr ofta kallad "filtsidan", därför att det var den som vid "guskningen" trycktes not filten), Z(ugewandt) betecknar den sida som legat not formen (undersidan s.a.s. eller "fornsidan"). Med litet träning lär man sig att i de flesta fall lätt skilja mellan A- och Z-sidor. Benämningarna har lanserats av den tyske pappershistorikern Theodor GERARDY, som i sin bok "Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen" (Bükeburg 1964), ss. 26 och 39 f, närmare förklarar innebörden av denna distinktion. Jag kan här inte ingå på det intressanta ämnet utan vill bara framhålla att uppdelningen i A och Z dels innehåller en viktig arbetsteknisk upplysning, dels är ett utomordentligt hjälpedel att skilja tvillingar från varandra. Hade jag på 1950-talet känt till det, skulle jag och mina medarbetare besparats många misstag och vunnit många år i det nödosamma ordnandet av någon halvmiljon pappersark i LEWAC!
- (7) Molae Chartariae Suecanae I-II, Svenska Pappersbruksföreningens 25-årskrift (Stockholm 1923), i vars första del ingår Sune AMBROSIANIS "Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt."

Fig. 1
Minnesplatta med Georg
Endters märke.
(M.HANS WOLF torde betyda:
mit H.W.)

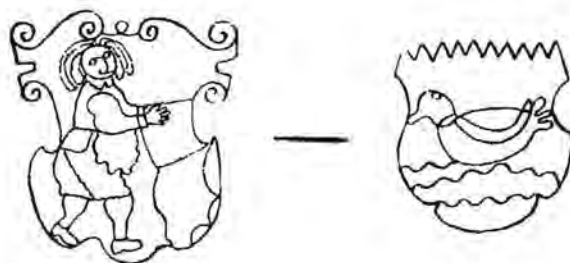

Fig. 2
Wendelstein-vattenmärken i ett
helark från 1655.
("redende Wappenbilder")

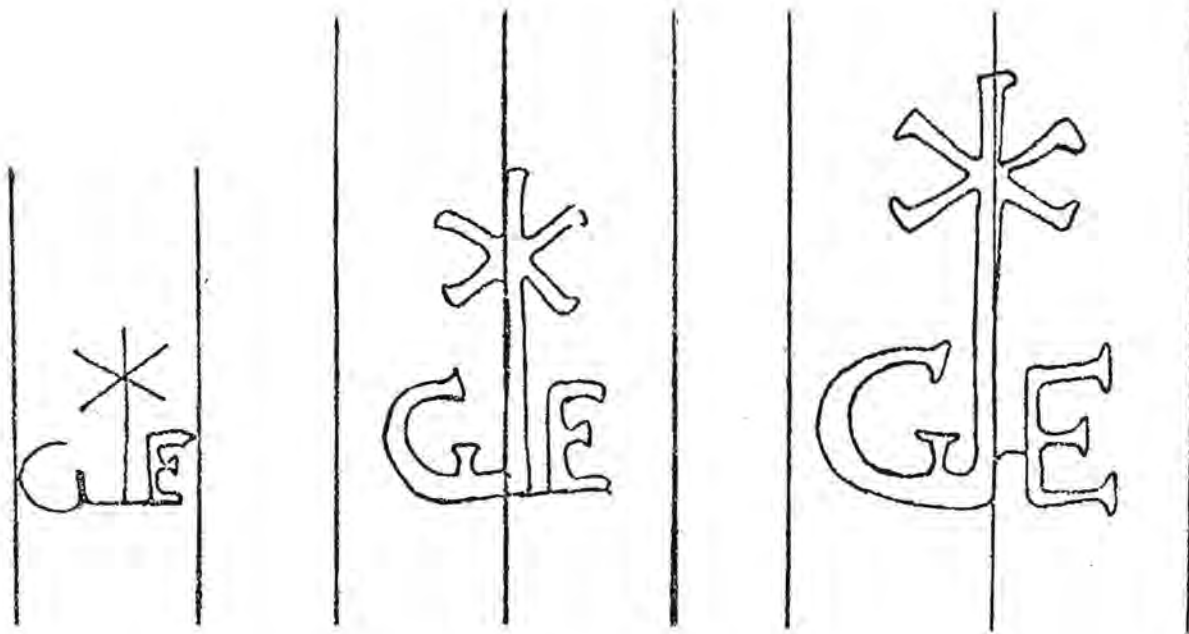

Fig. 4
B 1628

Fig. 5
A 1633

Fig. 6
A 1635

Endter-märken i LEWAC (alla v. halvark)

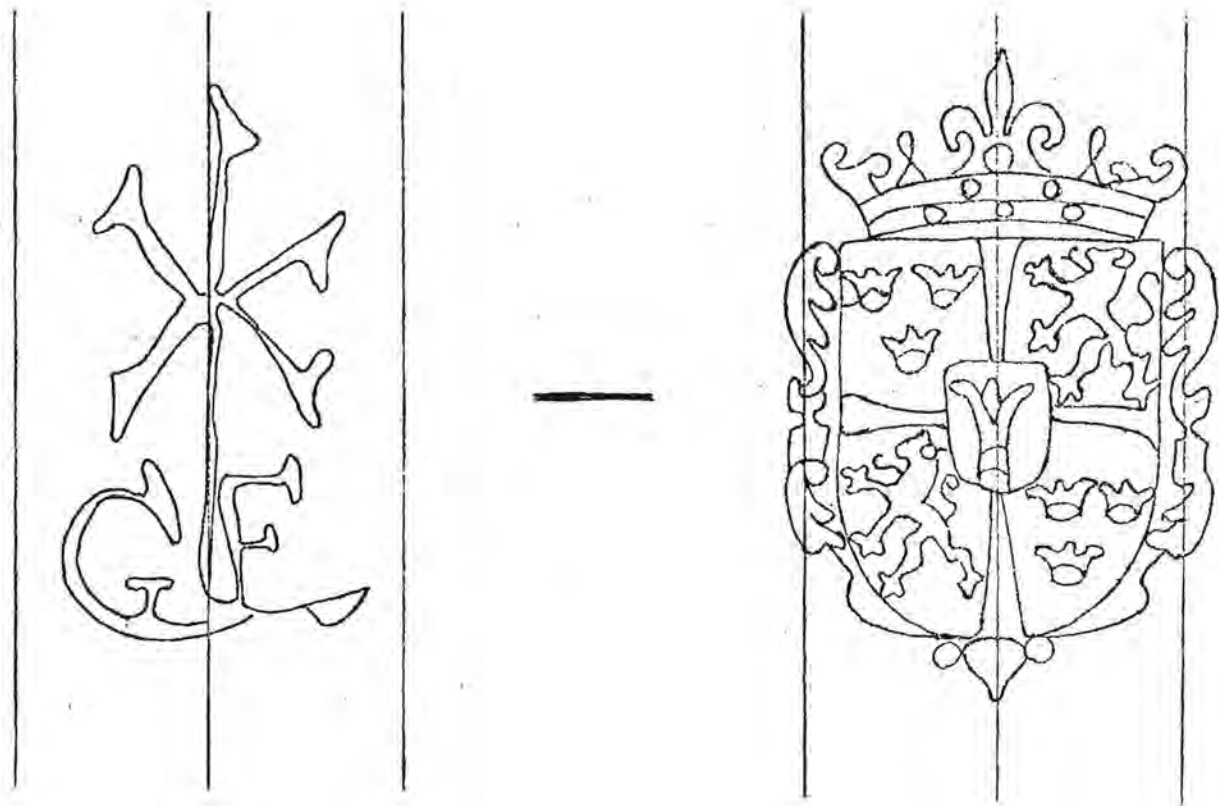

Fig. 7 m/m hvd/m
 Twilling A (riksskölden är identisk med fig. 36 i BoP)
 (Helark i LEWAC: B 1640)

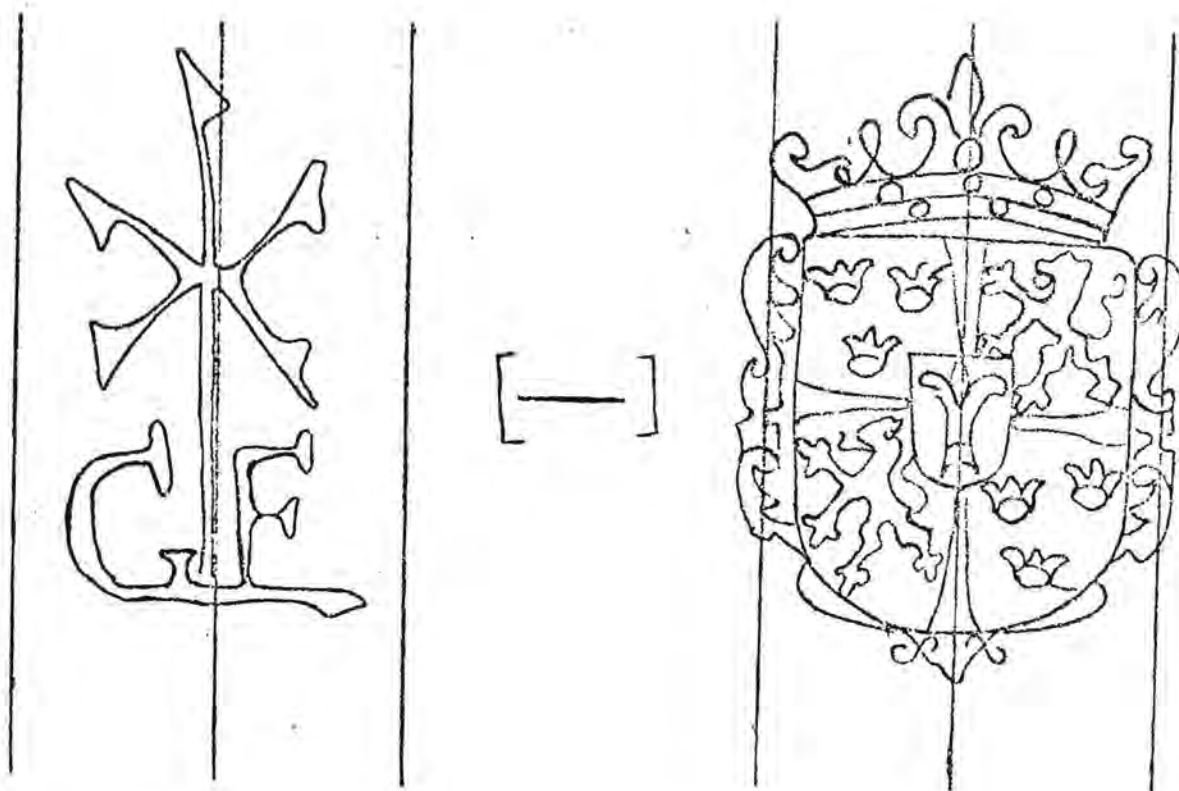

Fig. 8 m/m hvd/m
 Twilling Z (GE-märket identiskt med fig. 37 i BoP)
 Två helark i LEWAC: båda B 1638

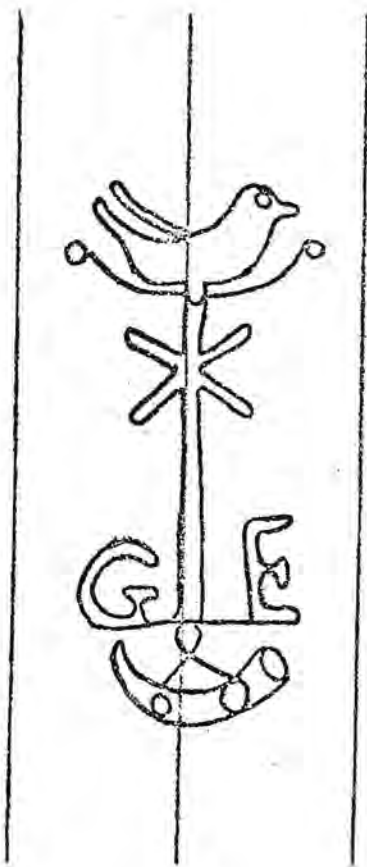

Fig. 9 Vänsterhalvark i LEWAC: B 1648?

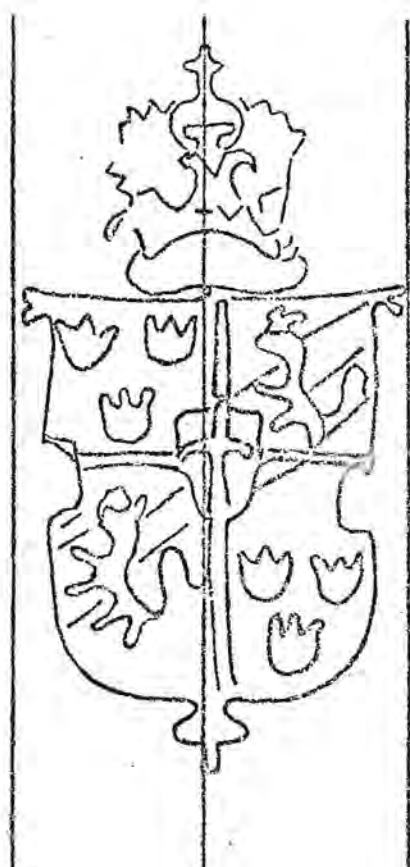

Fig. 10 Högerhalvark i LEWAC: B 1640
Troligen tvilling till nr
38 i BoP: 1639, 1640.

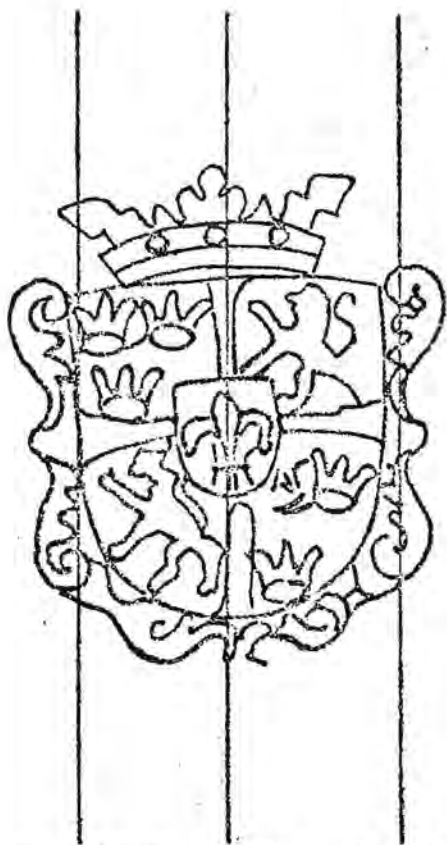

Fig. 11 Högerhalvark i LEWAC: B 1644/50
Även påträffat i Sydtyskland
1644/50.

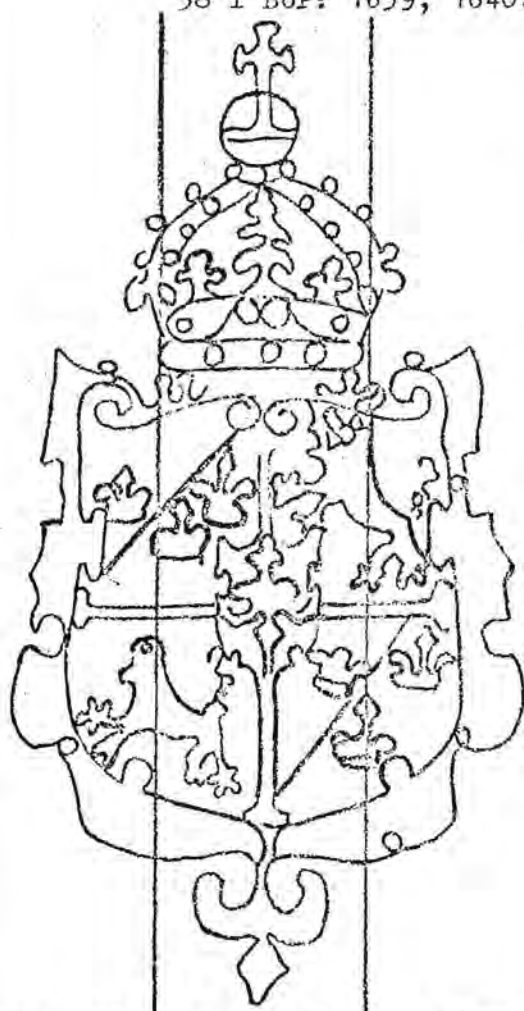

Fig. 12 Vänsterhalvark i LEWAC: B 1643
Tvilling till det odaterade
högerhalvarket i MOIAE I
Pl XVI:3.

L Å N G F O R S .

I onedelbar närhet av riksväg 8 (ca 40 km norrut från staden Björneborg) på den punkt, där denna väg korsar Karvianjoki, utfallsån för Isojärvi n.fl. sjöar i Norra Satakunta, fanns i tiden en fors, kallad Långfors. (Platsen har numera endast det finska namnet Lankoski.) Här hade jordbrukaren Johan Liljeblad genom sitt gifternål (20.7.1830) kommit i besittning av Långfors skatteherman i Sastnola (fi. Merikarvia) socken. Till hermanet hörde bl.a. en andel i en vattensåg. Liljeblad anlade vid forsen även en mjölkvarn och anhöll sedan om tillstånd att få uppföra ett pappersbruk med 2 valsar för tillverkning av finare och grövre papper. Privilegiet beviljades honom den 17.6.1840. Bruksbyggnaden uppfördes år 1842 (45 x 18 x 16 alnar) i tre våningar, de två övre torkvindar, ned själva papperstillverkningen i bottenvåningen, som var delad i 5 rum med hjulhus, valsrum, verkstad, linkannare och packkannare. Ett 11 fots vattenhjul drev båda valsarna genom en enkel kuggväxel. Nikander/Souranders bok "Lunppappersbruken i Finland", varur de flesta av dessa data här ovan och delvis nedan är tagna, anger vidare, att det fanns två kypar och två lådor för pappersnassan. Byggnadens värde hade av ägaren år 1859 angivits till 4950 rubel, men brandstodskommittén hade nedsatt värdet till 3700 rubel. Man gjorde ett försök med en egen metod att bereda pappersmassa också av linskåvor genom salning i kvarn, men detta synes ej ha lyckats, då kvarnen sedermera endast användes för malning av säd. Johan Liljeblad dog den 25.10.1847 och den 3.12.1850 gifte änkan Anna Margareta (☿ 1.11.1812) om sig med ANTTI AHLSTRÖM (☿ 7.11.1827). Han förvaltade med framgång sterbhusets egendom, däribland också pappersbruket, i 13 år. År 1863 blev han genom inlösen av alla arvingars andelar ensam ägare till Långfors. Antalet arbetare vid bruket varierade enl. mantalslängderna från 4 till 6 personer.

Någon pappersmästare nämnes ej i kyrkböckerna, men med titeln pappersmakare verkade där under olika repriser åtminstone följande personer med sina familjer:

Adam Mörk, f. i Luopiois, i lära i Tammerfors 1831-39, sedan i Jungsund till 1842 och på Långfors från 1842 framåt. (Hade hustru och 3 barn.)

Johan Gustaf Dahlstedt, f. i Messuby/Tammerfors 1821, gift med en estniska i Reval 1847, (hade troligen dessförinnan arbetat någon tid på T:fors), flyttade till Långfors 1847, därifrån till Granfors 1848-52 och sedan tillbaka till Långfors 1852. (Hade inga barn.)

Johan Palmlöf, f. 1806 i Vörå, nära Wasa, arbetade på Jungsund till 1840, på Långfors 1840-49, varefter på Granfors. (Hade hustru och 12 barn.)

Josef Johansson Söderström, f. i Närpes, nära Wasa, arbetade på Granfors till 1850, sedan på Långfors 1851-57, varefter han flyttade till Björneborg. (Hade hustru och 3 barn.)

Henrik Rosengren, f. i Tyrvis/Satakunta 1802, flyttade till Långfors 1830 och arbetade där åtminstone till 1845. (Hustru + 4 barn.)

Henrik Robert Rosengren, son till föreg., f. på Långfors 1830, gift i Lempäälä, nära Tammerfors, 1853 och flyttade då till Långfors, där han arbetade till åtminstone 1856.

Anton Wilhelm Rosendal, f. i Björneborg 1814, på Långfors 1846-48, tillbaka till Björneborg 1853, på Granfors 1856-58 (kanske till 1863), gift, 4 barn.

Carl Fredrik Söderberg, f. i Norrköping/Sverige 1816, på Granfors 1849-53, på Långfors 1853-55, på Haga 1855, flyttade sedan via Pörtom till Wasa 1857 och for troligen tillbaka till Sverige. Två gånger gift, 7 barn.

Såsom redan av detta synes, var ett visst gesällvandrande från bruk till bruk vanligt också i Finland. Ett exakt uppföljande av dessa personers levnadslopp efter 1850-talet skulle förutsätta studier i de lokala kyrkböckerna, då dessa data finns att tillgå i avskrift på Riksarkivet endast till ca 1850. Dessa pappersmakare har i detta fall presenterats så här detaljerat enbart för att belysa deras flyttningsvanor.

Ett normalt dagsbeting för pappersmakargänget sades vara 4 ris.

Vattenföringen i forsen var, som så ofta i mindre vattendrag, starkt varierande med årstiden, men man räknade normalt med möjligheter till drift under 9 - 10 månader av året. Under höslätter och skörd inställdes arbetet och under Ahlströms tid deltog folket tidvis i skogsarbeten. Drängarnas fördelning i arbetet på pappersbruket, sågen, mjölkvarnen och fajansfabriken synes ej ha varit direkt fastslagen, då de i kyrkböckerna uppräknas i en och samma grupp utan yrkesangivelse.

Vid pappersbruket bestod den tillverkade kvaliteten huvudsakligen av grå makulatur, förhrydningspapper, kardus- och presspapper samt endast till omkr. 5-10% av vitt papper. (År 1862 anges 150 ris ha blivit gjorda enkon för ABC-böcker.) Det är tydligen orsaken till, att de här använda vattennärkena hittills blivit okända.

Då undertecknad sommaren 1973 hade tillfälle att bekanta sig med några av den omkringliggande traktens arkiv (A. Ahlström Oy i Norrmark, kyrkoarkivet i Sastmola, firman Rosenlews och en del av firman Frenckells arkiv i Björneborg samt Björneborgs stads arkiv) och där genogick tillgängliga papper från den aktuella tiden (1842-1875) med speciellt beaktande av papperskvaliteterna, framkom 3 typer av vattennärken, av vilka åtminstone två synes vara från Långfors. Undertecknad vore mycket tacksam för alla uppgifter om dessa eller liknande v. dyker upp på annat håll. Det säkra fallet är v. "A A" och "LFS" (Antti Ahlström och Långfors) som i ett tiotal fall återfunnits i ovannämnda arkiv, använda mellan åren 1856 - 63, i ett fall t.ex. på ett köpbrev, som undertecknats i Långfors. Santliga fynd är sporadiska - buntar med formpar har ej påträffats, men väl tvenne typer, som lämpar sig som par. Kvaliteten är rätt dålig, svagt grågrön och prickig. Vergeringen 23 - 24 linjer/2 cm. (Fig. 2.)

I Nikander/Souranders bok finns en enda arkform avbildad och det är en som härrör från Långfors och är utan v. De facto finns på museet ifråga (Satakunta Museum i Björneborg) numera tvenne arkformar, och den andra har just detta aktuella v. - "A A" och "L F S" och är ävenså skänkt dit av firman Ahlström.

Det andra fallet, också det nu av undertecknad funnet i ett tiotal fall i dessa ovannämnda arkiv, vill jag tolka som en föregångare till det förut nämnda; såväl fyndplatserna, kvaliteten och färgnyansen är densamma. V. i det vänstra arket är "I L" och i det högra finns en

75 - 79 mm:s cirkel med 13 mindre, inskrivna cirkelbågar. (Fig. 3) Dessa vn är alla daterade mellan 1845 - 51. Bruksägaren hette då, som ovan anförts, Johan Liljeblad. Då det, som bekant, förr var rätt vanligt att skriva "I" istället för "J" i namn, vågar jag antaga, att "I L" står för initialerna i denna persons namn.

(I detta sammanhang må noteras, att man i de något norröver liggande mellanösterbottniska bruken (Jungsund och Granfors), båda ägda av kommersrådet Johan Grönberg, använde en liknande cirkel i högra arkhalvan, men med små bågar både på in- och utsidan av den stora cirkeln samt försedd med bruksägarens initialer "J G" inne i cirkelfiguren.)

Det tredje, t.v. svagast fastställda vn - "A A" i primitiv skrivform (Fig.4) har hittats i snärre kvitton och i ett halvark, men tyvärr ej i något helark, varför det ännu återstår att fastställa om notnärke finns. Santliga fynd är från papper, som daterats 1855, vilket gott kunde tänkas vara av A. Ahlströms första, egna produktion, m. eller n. i hast tillkomna genom "hennagjord" trådböjning av vn-tråden.

Det må till sist nämnas, att A. Ahlströms intresse för Långfors som pappersbruk dalade redan de sista åren av 1860-talet, då han alltså ägnade sig åt skogshanteringen och försågningen. Det framgår även av bokföringen, att han redan på 1860-talet sålde en del av sin bättre lund till Frenckells i Tammerfors, och detta gjorde han även senare. Av Antti Ahlströms sågrörelse utvecklade sig sedermera hela den storindustri, som ännu idag är en av Finlands största privata träförädlings- och verkstadsindustrier och som bär grundarens namn "A. Ahlström Osakeyhtiö", men fröet till industrin sattes i Långfors.

Denna artikel gör inte anspråk på att vara sista ordet ifråga om Långfors papperskvarn, utan må närmast ses som en "Vorläufige Mitteilung".

KURT K. KARLSSON

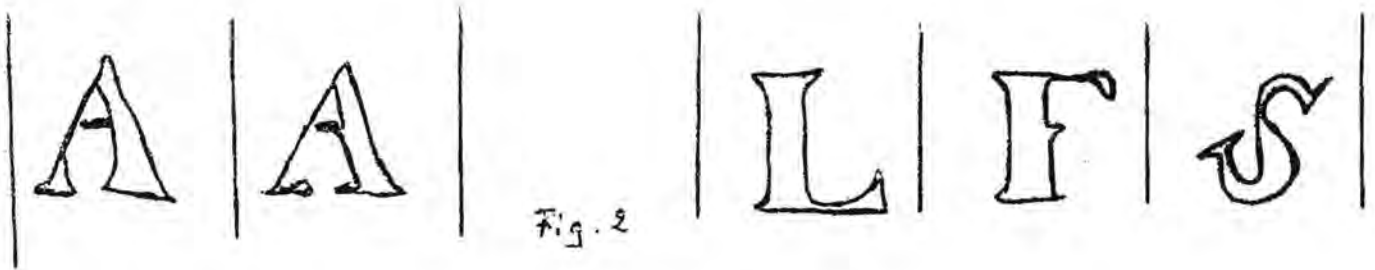

Fig. 2

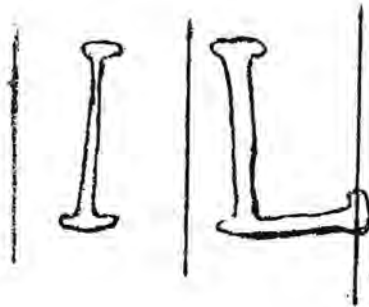

Fig. 3

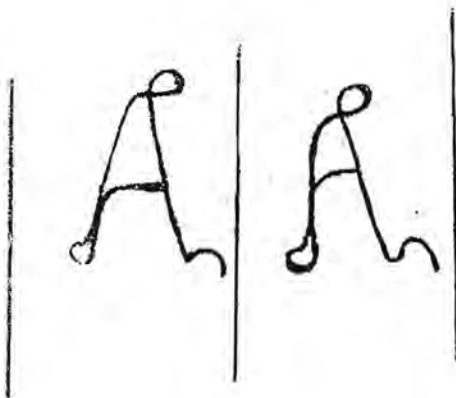
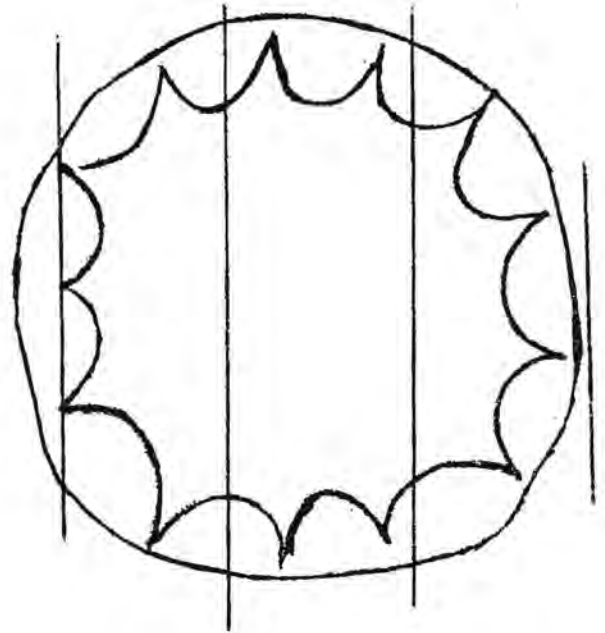

Fig. 4.

